

Кудінов Юрій
(Київ)

ПОШУКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ РАНЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ: КОНЦЕПТИ ФРАНКА СИСИНА НА СТОРІНКАХ «HARVARD UKRAINIAN STUDIES»

«Harvard Ukrainian Studies» (Гарвардські українські студії) – американський журнал, який концептуально займається проблемами українознавства. Він заснований 1977 р., і як вважають його творці – Ігор Шевченко та Омелян Прицак: «Сто років тому Емський указ 1876 р. заборонив друковане українське слово, тому журнал присвячений відродженню досліджень української мови, історії та літератури»¹.

Предметом нашого дослідження є історичні студії Франка Сисина на сторінках цього журналу, а саме: розвиток його концепції поняття української національної ідентичності. Ми використовували методи періодизації, проблемно-хронологічний, ретроспекції, актуалізації та перспективи. Можемо поділити наукову ниву Ф. Сисина на два основних періоди: гарвардський (американський) та канадський. До Гарварду він прибув у 1977 р. і працювавши заступником редактора журналу, а також директором Українського наукового інституту Гарвардського університету (м. Кембридж, штат Массачусетс, США). З 1989 р. і до сьогодні триває канадський період наукової активності, адже він є директором Центру досліджень історії України ім. Петра Яцика при Канадському інституті українських студій Альбертського університету (м. Едмонтон) та головою відділу КІУСу при Торонтському університеті. Франк Сисин є головним редактором одного із найбільших починань Центру – перекладу праць М. Грушевського, кінцевою метою якого є повне видання англійською мовою багатотомної «Історії України-Руси». Маючи значну бібліографію публікацій, його поле діяльності пов'язане із вивченням ранньомодерної політичної та релігійної історії².

Ф. Сисин відзначає, що поняття «нація» постійно змінюється, воно було тотожним – Вітчизна-Батьківщина, але сучасні історики трактують українську ідентичність по-різному³.

Історик вважає, що українська культура, як опозиційна до руської (українсько-білоруської) виникла наприкінці XVII ст. Аналізуючи статтю З. Когута, він обґрунтовує, що вона поступово увійшла в імперську у кінці XVIII – початку XIX ст., про певний традиціоналізм свідчить хоча б «Історія Русів», що поширювалася серед колишньої козацької старшини⁴.

У добу національного відродження XIX ст. українці Галичини та Волині писали, що їх корені — це Запорозька Січ, Б. Хмельницький, Мазепине бароко та літопис Величка⁵. Фахівець стверджує, що на хвилі культурного відродження 1960 – початку 1970-х рр. Археографічна комісія Академії наук у Києві видала Літопис Самовидця, але подальша діяльність була згорнута радянською системою. Тобто, такої цікавості до публікації джерел у Європі та Америці не було. Історик називає період 1980-х років початком сучасного українського відродження, оскільки протягом 1986–1987 рр. у журналі «Київ» було надруковано літопис С. Величка⁶. А святкування 500-ої річниці виникнення

козацтва (1991 р.) знаменують, на думку історика, механізм національної гордості українського народу⁷.

Велике значення у поясненні подій XVII ст. належить твору «Dyskurs o terażniejszej wojnie kozackiej albo chłopskiej» («Дискурс про теперішню війну козацьку чи селянську») [далі. – «Дискурс»] анонімого польського автора. Ф. Сисин знайшов твір у Краківській бібліотеці імені Чарторийських, що, на його думку, не був ніколи опублікований іншими істориками, аркуші 323–324 рукопису XVII ст. під №1657⁸. Він вважає, що автором міг бути Миколай Калишовський, біограф князя Яреми Вишневецького, а праця написана до обрання нового короля, тобто з кінця червня до 17 листопада 1648 р.⁹.

Вважається, що діаспорна історіографія є західна українська, однак Ф. Сисин називає напрацювання українських вчених – іноземними, тому англійсько-американсько-канадська історіографія територіально і методологічно належить до історичної науки США і Канади. Вона не українська, проте висвітлює український історичний процес¹⁰. Історик відзначає, що багато авторів пояснюють соціальні та культурні відносини на прикладі різних джерел, а не на однакових, що і викликає плуралізм концепцій¹¹. На думку дослідника, причини цих неточностей полягають в тому, що науковці потребують вільного професійного спілкування та обміну ідеями, однак радянська система блокувала такий лібералізм¹². Історикам варто посилатися на думки попередників та сучасників, а також використовувати архіви сусідніх країн¹³.

Як вважає дослідник, у Польщі 1980-х років, книги, які стосувалися козацтва ставали бестселерами, оскільки їх видавалося мало у порівнянні з польськими романтиками¹⁴. 1989 р. став початком зміни східної політики Польщі на принципах толерантності та поваги до українців. Підґрунтям цього, як вважає Ф. Сисин, була політика польського емігранта Єжи Гедройця¹⁵.

Науковець виокремлює сім елементів національної свідомості (ідентичності), які є предметом даної статті. Серед них: 1. назва етносу; 2. територія (регіоналізація); 3. оточення або різниця від інших етносів; 4. історичний континуум; 5. соціальна структура та еліти; 6. релігія; і 7. політична культура¹⁶.

Отже, перший елемент, *назва етносу*. Поширеною самоназвою українського етносу в першій половині XVII ст. вважали «Русь». В той час поняття «Русь» ототожнювалося із українсько-білоруським населенням (рутени-русини)¹⁷.

Дослідник переконує, що сучасники вважали київського воєводу (1649–1653) Адама Киселя «головуючим Русі», захисником українських шляхтичів та координатором переговорного процесу після початку Революції¹⁸. Останній відіграв велику роль у Речі Посполитій своєю лояльністю до короля, хоча і був православним¹⁹. А. Кисіль у своєму виступі на Сеймі 1641 р., вважав «Русь» культурно-релігійною спільнотою. Слабкість православ'я в західних воєводствах змусили їх прийняти Унію 1596 р., і навіть можна говорити про дві Русі: 1) «Нова Русь» – уніатська; 2) «Стара Русь» – православна²⁰.

Назва «Україна», наприклад, зустрічається у поглядах Яреми Вишневецького, спольщеного українського князя. Він виношував плани знищити в історичній пам'яті назву «Запорозька Січ», а на місце козаків переселити вправних вояків із Мазовії та Підляшся, що буде кращим для «України». Як свідчить Ф. Сисин, у цій традиції «Україною» називали в основному тільки Київське воєводство²¹. Я. Вишневецький також вважав, якщо знищити козацтво, то «Русь» вже ніколи не зможе підняти руку на Королівство²².

Львівський літопис, Кройніка Феодосія Софоновича та Синопис вказують на використання терміну «Україна» у сенсі – територія по обидва боки Дніпра. Дефініції «Малоросія» і «Великоросія» з'являються після 1654 р. На думку Ф. Софоновича, назва

«Україна» із географічного терміну – «по обидва боки Дніпра» перетворилася на національний, що асоціювався із козацьким гетьманатом²³.

Другий елемент національної свідомості – *територія (регіоналізація)*. Протягом XVI–XVIII ст. у Європі відбувалася боротьба монархів проти регіоналізації. Регіоналізація – це модель порядку, коли певна етнічно-однорідна територія воліла жити за своїми законами і давніми традиціями, не підкорюючись монархам. Ф. Сисин підкреслює, що хоча королівство було етнічно неоднорідним, але держаний апарат швидко згладжував різні відмінності²⁴.

Український регіоналізм не мав керованого продовження після революції, а його розвиток 1569–1648 рр., та вплив на повстання Б. Хмельницького потребує подальшого вивчення. Також, важливо простежити вплив українського регіоналізму в планах козацтва. Сім'я останнього акцентується на прикладі Гадяцької угоди 1658 р., аби створити Велике Князівство Руське у триєдиній Речі Посполитій²⁵.

17 вересня 1641 р. на Сеймі Адам Кисіль захищав інтереси новоствореного Чернігівського воєводства 1635 р., на засадах прав Волинського, Київського, Брацлавського воєводств, які були раніше під Литовським управлінням²⁶. Тобто, майбутній київський воєвода вважав, що Чернігівське воєводство, як і приєднані раніше території у 1569 р. є руським, а їх центром мусить бути Київ. Він не називає Руське, Белзьке і Подільське воєводства як такі, оскільки в той час під територією України розуміли лише нові воєводства, тобто приєднані з 1569 р.. Посилаючись на статтю Я. Пеленського, внутрішня єдність новопрієднаних воєводств вже виключала єдність з білоруськими землями²⁷.

Територія України в докозацьких хроніках ідентифікувалася по-різному. Наприклад, Львівський і Густинський літописи включали до неї Галичину і Дніпровський регіон, особливо після Люблінської унії 1569 р. У Синописі руськими були – Белзьке, Холмське, Подільське, Руське, Брацлавське, Київське, а з 1635 р., Чернігівське воєводства. Ця єдність відчувалася до втрату козаками цих земель. У творі Ф. Софоновича територія «України» виглядає по-різному: у часи Київської Русі – її південні землі, з часом межі Галицько-Волинської держави, і до козацького періоду²⁸. Існували концепції, що мешканці Львова, Холма, Києва та Чигирин мають спільну ідентичність²⁹.

Третім складником національної ідентичності є *оточення або різниця від інших етносів («іншування»)**. Зрозуміло, що для поживлення культурного розвитку етносу важливе значення має розповсюдження друкованого слова. Ф. Сисин стверджує, що

* Іншування (історичний контекст) – новітній термін, що означає процес висвітлення історичних подій та співжиття етносів з позицій «ми-вони». Сучасним історичним школам у написанні історії притаманний принцип етноісторіографічних стереотипів. Тобто, уявлення про історичну науку іншої країни, що здатна суттєво деформувати реальний хід подій минулого. На думку О. Толочка, таке «іншування» доводить, що українській суспільній думці притаманний принцип «Гомера», за яким всі сусідні народи – наділені найбільш негативними, а віддалені навпаки — досконалими рисами. Див.: Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 року) / Упорядник і наук. Ред. Г.В. Касьянов. – К., НАН України, Інститут історії України, 2008. – С.25–26, 28. Як вважає англійський дослідник Герм Янмаат, етноісторіографічне «іншування» виконує чотири функції національної консолідації: 1) моральна вищість перед сусідами; 2) згуртування; 3) легітимація визвольних змагань за утворення самостійної держави; 4) еліта новоствореної держави покладає відповідальність за колишні і сучасні біди на іноземний режим. Див.: Янмаат Г. The “other” in Ukrainian History Textbooks: the case of Russia and the Russians // Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації... – С. 144–145.

ювілейне видання 1975 р. присвячене 400-й річниці зародження книгодрукування на українських землях, знаменує грандіозний розвиток освітньої сфери руського суспільства. Всього нараховувалося 90 стародруків в Україні до 1648 р.³⁰

Фахівець вважає, що протягом XVI–XVII ст. українське книгодрукування слабко залежало від владних структур, але з кінця XVII ст. відбувається певний регрес. Гетьманат не розвивав власних друкарень, а друкарні Києво-Печерської Лаври, Чернігова та Новгород-Сіверського перебували під контролем церкви. Імперська влада не сприяла розповсюдженню творів козацького спрямування, які нагадували про козацькі вольності³¹.

Несподіваним виявляється той факт, що автор «Дискурсу» називає «поганцями» народи, які співпрацювали з Б. Хмельницьким: «молдаван, татар, турків і інших народів на Дунаї»³². Автор «Дискурсу» зовсім оминає становище євреїв в роки революційних подій, навіть криваві дії повстанців щодо них. Мабуть, він не хотів про них згадувати, оскільки вони вважалися союзниками магнатів, хоча автор був антисемітом³³. У його інтерпретації причиною війни була конфронтація із «руською нацією». Автор «Дискурсу» особливо не підкреслює, що русини є слов'янами, але імпліцитно наголошує про єдину мову і спільних предків у русинів та поляків. Як вважає історик, це могло бути проявом раннього слов'янофільства³⁴. Також у творі попереджувалося, що русичі створять власне Руське князівство, але самостійно, тобто без допомоги московитів³⁵. А «ляхи» чи «поляки» жили на польських землях, по сусідству із русинами, а потім почали переселятися на їх територію, асимілюючи руську еліту, що і викликало повстання Хмельницького у XVII ст.³⁶

У книзі «Відродження впливів і релігійних реформ в Росії: пост-візантійські впливи у культуру та освіту» (Женева, 1971) швейцарських істориків Вільяма Медліна та Християна Патрінеліса, в культурній сфері, московити притримувалися впливів з українських та білоруських земель аж до середини XVII ст. У другій частині книги «Грецькі та Західноєвропейські впливи в Православній Русі (південно-західні землі) на церкву, школи і суспільство» відзначено, що періодом найбільшого культурного просвітництва в руських землях – доба 1625–1646 рр., тобто період Петра Могили та його школи³⁷. Ф. Сисин погоджується із авторами, що Києво-Могилянський колегіум був розквітом інтелектуальної активності «Русі». Передумови відродження належали не П. Могилі, а європейським ідеям його попередників: архімандриту Києво-Печерського монастиря Єлисею Плетенецькому (1599–1627), київському митрополиту Йову Борецькому (1620–1631) та ін. Існувало три стовпи українського відродження XVII ст. – братства, київська митрополія і Києво-Печерський монастир³⁸. Варто відзначити, що відродження XVII ст. було не російським, а українським, адже самоідентифікація існувала не тільки від поляків, а й від московитів. У передмові до їх книги Стівен Рансіман зазначав, що великороси і малороси мають інакші світогляди. Ф. Сисин робить висновок, що могилянський вплив змінив московську культуру і став підґрунтям для формування імперської ідентичності XVIII ст.³⁹ Також, П. Могила відкрив форму руської національної свідомості, а звідси й на процес формування модерної української нації⁴⁰. Ще досліджено недостатньо, тому історики мають з'ясувати детальну інформацію про діяльність його колег, адже П. Могила не реалізовував плани самостійно⁴¹.

Дослідження історії було проявом відродження національних ідентичностей. Доводячи власні аргументи він опирається на праці Джона Лукаса та Ореста Ранума. На думку Ф. Сисина історичне писання не лише відображає позицію авторів, але вони в свою чергу розділяють погляди народу визначеної епохи⁴². Однією з об'єктивних причин відродження історіописання, як вважає історик, було спричинене підвищення освітньої і культурної активності руського кліру, які й були авторами літописів-хронік.

Львівський літопис зображував несхожість русинів із поляками. Густинський літопис не поділяв різниці між білорусами та українцями, але вказував іншу ідентичність від поляків, литовців, татарів і турків, двояко щодо московитів — або вони частина Русі або ні. Кройнік Феодосія Софоновича зображувала московитів, як чужинців. У Синописі теж не вказується різниця між русинами та московитами, тобто «Росія», але автор відрізняє «Велику Русь» від «Малої Русі»⁴³.

Ключовим аргументом є те, що українська культура увібрала в себе через Річ Посполиту надбання Європейського Ренесансу та Бароко. Даний вплив відчутний у Літописі Самовидця, але найбільший розквіт цих тенденцій у працях С. Величка та Г. Грабянки⁴⁴.

Про приклад іншування Ф. Сисин цитує один із документів польської дослідниці С. Охман, записаних після Переяславської угоди 1654 р., висловлені московським емісаром: «Козаки не ваші, але і не наші, а коли ми підпишемо з вами мирну угоду, то вони приймуть турецьку протекцію» (док 35, 1656 р.)⁴⁵.

Ф. Сисин у рецензійній статті проаналізував книгу Т. Снайдера *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999*. New Haven and London: Yale University Press, 2004. 384 pp., його концепцію про шляхи появи чотирьох національних ідентичностей: польської, української, литовської і білоруської. На думку Снайдера, поліетнічна, поліконфесійна і полікультурна нація виникла після Люблінської унії 1569 р. Пануючою нацією в Речі Посполитій була польська, але вона ґрунтувалася на громадянстві та певній цивілізаційності, а не культурній чи етнічній спорідненості. Т. Снайдер вважає кульмінацією етнічного націоналізму або завершення ранньомодерного поняття «нація» – Другу Світову війну, коли відбувався пік взаємних репресій між поляками та українцями⁴⁶. Помилковим твердженням в книзі – розділ «Ранньомодерна Україна (1569–1914)», в той час як XIX і початок XX ст. історики вважають модерною добою⁴⁷.

Четвертим елементом національної ідентичності науковець називає *історичний континуум (походження)*. Автор «Дискурсу» вважає, що русичі прийняли християнство у X ст. за часів Володимира і мали могутню державу з центром у Києві. Тобто, сучасні йому рутени XVII ст. є прямими нащадками традицій Київської Русі, проте зовсім не згадує московитів у такій ролі⁴⁸.

Як свідчить історик, А. Сидоренко називав усіх русинів Речі Посполитої українцями, ігноруючи білорусів. Також, що влада Речі Посполитої боролася з будь-якими проявами автономії, і бажала утворити державу для поляків, ігноруючи інші народності, але остання теза більше характеризує Польщу часів Ю. Пілсудського ніж Владислава IV⁴⁹.

Джордж Флоровський – російський емігрант після революції 1917 р., написав у 1937 р. російський варіант «Шляхи російського богослов'я» видана у Парижі, і була діаметрально протилежною за книгу А. Сидоренка⁵⁰. У його праці немає поняття український чи білоруський народ, а тільки єдиний російський, що сформувався з XI ст. після хрещення Русі. Він наводить такий континуум «Київ–Суздаль–Москва», ігноруючи, на думку Ф. Сисина, іншу схему «Київ–Галицько-Волинська держава–Велике Князівство Литовське»⁵¹. Д. Флоровський робить висновок, що Московія – це пряма наступниця Київської Русі, просто відбулася зміна центрів з півдня на північний схід у зв'язку з татарською колонізацією⁵².

Ранньомодерні хроністи ставили за мету – показати народу їх минуле, починаючи з Київської Русі, а козацькі літописи, навпаки, більше тяжіли до легітимації козацького чинника в українській історії. Дану тезу Ф. Сисин розділяє із М. Грушевським⁵³.

Найкраще ідеї історичного континууму висвітлені у Кройніці та Густинському літописі. Тобто, автори підкреслюють походження українців з біблійних часів – Київська Русь – Галицько-Волинська держава, поєднуючи їх з українцями XVII ст. В іншому ракурсі написаний Синопис, наголошувалося на «російському самодержавстві» Київської Русі, немає різниці між росіянами, білорусами та українцями⁵⁴.

Українські романтики XIX ст. вважали козацькі твори аналогічними за ідеями до українських дум та пісень⁵⁵. Ф. Сисин наголошує, що козацькі хроніки трактувалися М. Костомаровим та Т. Шевченком для позначення безперервності історичного процесу на українських землях⁵⁶.

П'ята частина, виділена дослідником у національній ідентичності, є **соціальна структура й еліта**. Згідно «Дискурсу» тогочасне суспільство Речі Посполитої поділялося на два головних стани: шляхта та посполиті. Причому, на думку шляхти, вони були освячений Богом стан, тобто вільна «політична нація». Для шляхти або еліти було характерним їх об'єднання у Пруссії, Литві чи руських воєводствах на основі теорії Сарматизму про походження тільки цього стану з давнього войовничого народу. Таким чином, польськомовна шляхта у Великій Польщі, німецькомовна шляхта у Пруссії та україномовна шляхта на Волині належать до одного «народу шляхетського». Шляхта вважала себе нацією, протиставляючи себе селянам, навіть на автохтонних польських землях. Про розвиток даної концепції історик згадував праці польських істориків: Януша Тазбіра, Яреми Мацішевського, Анжея Заяцьковського та ін.⁵⁷

Революція Б. Хмельницького дала шанс селянам і козакам поборотися за свободу і матеріальне благополуччя. Ф. Сисин вважає, спираючись на праці радянських істориків, що козаки, в першу чергу, боролися за власні інтереси, а не за інтереси селян, і навіть тому селяни змушені були переходити до козацького стану⁵⁸. Але цікавим видається те, що тогочасний нобілітет, який вважав селян і козаків представниками стану посполитих або холопів, в іншому випадку навіть до них, ще зараховував руську шляхту⁵⁹. Тобто, селянство є бездумна малосвідома маса, та не є актором історії, тому православні пани – священники та шляхта відповідальні за початок повстання 1648 р.⁶⁰

На переконання автора «Дискурсу», шляхтичі всі рівні від простого до магната, але твір замовчує як магнати реально впливали на діяльність менш впливових представників «народу шляхетського», таким чином Дніпровський регіон перетворився в шляхетську анархію⁶¹. Також 1648 р. засвідчив, що надмірна свобода шляхтичів призвела до виникнення такого конфлікту, який вмить паралізував Річ Посполиту⁶². На думку С. Охман та Л. Чешик, Пилявецька катастрофа – не військова поразка, а політична. Відповідальними за поразку слід вважати польську шляхту, яка не бажала ділитися власними статками на утримання армії⁶³. Інший польський дослідник А. Керстен на прикладі польського віце-канцлера І. Радзійовського, що привів до Польщі ворожу шведську армію, подає елементи польської шляхетської політичної культури «Я – нація» і «ми, шляхта є держава», та про реально існуючі олігархічно-магнатські об'єднання 1650–1660 рр.⁶⁴

На думку А. Сидоренка, П. Могила дотримувався поглядів Івана Вишенського, про те, що українська еліта розвивала народну літературу, йому заперечує Ф. Сисин, оскільки в його часи українська еліта тільки пробуджувалася⁶⁵.

Соціальна структура гарно висвітлена у Синописі. Заслугою збереження руських традицій, автори Густинського літопису та Кройніки покладають на православний нобілітет, а особливо на Костянтина-Василя Острозького. Отже, у священників козацький стан, як політична нація, знаходився на другому плані, їх тільки згодом будуть глорифікувати козацькі літописи⁶⁶.

Релігія або шостий елемент національної ідентичності. У XVI та XVII ст. релігія виконувала функцію каталізатора різних повстань у Європі. Ф. Сисин зазначає книги американського історика Теодора Рааба (Нью Йорк, 1975) та польського Я. Дзігілевського. На відміну від інших держав Європи у Речі Посполитій було спокійніше, існувала Варшавська Конфедерація 1573 р., яка закликала толерантно ставитися до православних⁶⁷.

Фахівець звернув увагу, що Дж. Ембройз використовував ватиканські джерела, опубліковані Василіанами після 1945 р. Він вважав, що українці сприйняли без тиску Берестейську унію, тобто за власною ініціативою священників⁶⁸.

Ф. Сисин вважає, що Я. Дзігілевський не розкрив сутності уніатів, оскільки їх повністю не приймали за своїх ні держава, ні Рим.⁶⁹ Православних польський історик називав «анти-уніати», а самих уніатів – греко-католиками, що невірно, оскільки їх так почали називати після I поділу Речі Посполитої у складі імперії Габсбургів⁷⁰.

Багато нобілітету, виявляючи свою відданість владі, переходили із православ'я у католицизм, особливо в роки правління ревного католика Сигізмунда III (1587–1632)⁷¹. Ф. Сисин цитує слова Яна Щасного Гербурта у 1613 р.: «Очікувати поки русини змінять свою віру це означає мати Польщу без поляків, але православні часто переходять у католицизм. До кінця століття мала група, що цьому опирається повністю зникне»⁷².

Шляхів примирення уніатів та православних шукали довго. Уніатський митрополит Йосиф Рутський переконував Владислава IV, що А. Кисіль, як представник православної шляхти та лояльний до влади може посприяти в об'єднанні уніатів та православних⁷³.

Історики довго сумнівалися у ортодоксальних поглядах А. Киселя. Наприклад, А. Жукович наголошував на його католицизмі, але, можливо, мав і православній позиції. І. Крип'якевич вважав, що А. Кисіль займав посередні погляди обох церков.

У лютому 1629 р. був виданий універсал про спільний синод православних та уніатів 28 жовтня у Львові, але перед тим повинні були відбутися окремі консультації православного синоду у Києві та уніатського у Володимирі 9 липня 1629 р.⁷⁴

Петро Могила на переконання Й. Рутського був ідеальним кандидатом для майбутнього Уніатського патріархату у відновленій Руській церкві. У липні у Києві перебувала велика кількість козацтва, які своєю присутністю блокували об'єднаних процеси. Йов Борецький, Ісаак Борискович (священик Луцький), і екзарх константинопольського патріарха протестували щодо легітимності синоду⁷⁵.

На думку Ф. Сисина, А. Кисіль, насправді, був православним. Оскільки він сам заявляв Й. Борецькому і Й. Рутському, що він їхньої віри. Його головна мета – об'єднати руську віру, а не догми католицької і православної церков, тобто завершити громадянську війну на релігійному ґрунті між уніатами і православними. До речі, це розуміли І. Рутський, П. Могила і Й. Борецький. Про це він висловлювався на першому дні синоду у Києві, як представник короля, 9 липня 1629 р.: «Ми, русичі, були хрещені на берегах Дніпра шістьсот років тому, отже тепер нам варто зберегти один народ, одну націю, а найголовніше – одну релігію»⁷⁶.

Варто відзначити, що Ватикан був налаштований вороже до будь-яких перемовин із православними, що змогло б призвести до послаблення Риму в лавах уніатів, тому і не був проінформований⁷⁷. А. Кисіль, на жаль, не зміг зробити головного – обрати делегатів до об'єднаного синоду⁷⁸.

За Владислава IV (1632–1648) у 1632 р. відбулася легітимація православ'я, адже було обрано київським митрополитом Петра Могилу⁷⁹. Д. Флоровський акт обрання Петра Могили митрополитом вважає неканонічним, оскільки він обирався задля компромісу між королем та православною шляхтою. Взагалі-то він був представником школи XIX–XX ст.

російських церковних істориків, які звинувачували П. Могила за його романізацію православ'я⁸⁰. Подібна думка й Дж. Ембройза, адже митрополит скопіював католицизм, окрім походження Святого Духа та визнання верховенства Римського Папи⁸¹.

Д. Флоровський розкривав вплив київської теології і стверджував, що петровські реформи – «українізація»⁸². Ф. Сисин уточнює, що вперше його книга була написана 1937 р., і її зміст не міг включати «Шляхи українського православ'я», тим паче, після революційних подій 1917 р. в Україні. В російському оригіналі він ухиляється від терміну «українізація», який з'являється в англійському перекладі, а називає як «південний» чи «малоросійський» вплив⁸³. Російський історик-емігрант вважає, що Феофан Прокопович допоміг створити «протестантську метаморфозу» в російській церкві, і «завжди вважався чужинцем»⁸⁴.

На думку фахівця, важко відрізнити погляди малоросійського та великоросійського православ'я впритул до 1917 р., але ця різниця чітко виявляється коли мова йде про П. Могила за його західні настрої⁸⁵. Але ми не можемо сказати впевнено, як зазначає Ф. Сисин, якої моделі унії хотів П. Могила, чи повний перехід православних під канони католицизму, чи єднання церков, як це було до 1054 р. Це невідомо, але ясно те, що у діях П. Могили простежується православна сутність, але із латинським впливом⁸⁶.

У «Дискурсі» дослідник знаходить, що основною причиною революції 1648 р. була грецька або руська релігія, називаючи Київ другим Константинополем, а Володимир, прийнявши християнство одночасно прийняв католицизм, оскільки в той час Константинополь мав тісні релігійні зв'язки з Римом⁸⁷. Хоча козацький «Літопис Самовидця» і вказує на релігійні мотиви як причину війни революції, але в переліку образ на польську владу релігійна тема відсутня⁸⁸.

У Синописі армія козацтва і московського царя трактується «православною» проти турецько-татарської загрози, але про Унію нічого не згадується. Львівський і Густинський літописи, Кройніка уніатів називають супостатами-відступниками⁸⁹.

Сьомим елементом національної свідомості є *політична культура*. Сучасний американський історик Т. Снайдер висловив думку, що 1569–1659 рр. були важливим етапом формування української нації. Окрім того, як вважає Ф. Сисин, Т. Снайдер не розглядав студії Ігоря Шевченка, Сергія Плохія, Петра Потічного, Девіда Фріка, Ендрю Вілсона. Згідно останніх концепцій українці охоплювали усі соціальні страти населення. Руська нація законно мала доступ до вирішення політичних прав, але водночас центр не дозволяв цьому реалізовуватися⁹⁰.

Відчуття національної самосвідомості починається у шляхти і козацтва з Люблінської унії до повстання Б. Хмельницького, на думку Терези Хінчевська-Генель⁹¹. Ці тези висвітлені у її дисертації 1970 р. «Свідомість народу козацького і української шляхти XVII ст.», хронологічні межі – 1569–1648 рр.⁹².

Українські історики XIX ст., представники державницької школи XX ст. і радянські історики, вважали виступ Б. Хмельницького як «національно-визвольну революцію» проти польського панування. Польські історики XIX ст. проголошували у своїх працях за реставрацію Речі Посполитої у колишніх кордонах⁹³. Як вважає науковець, ще досліджено замало про усні зібрання і політичну культуру населення в часи Хмельниччини⁹⁴.

Т. Снайдер вважає, що нація в розумінні Речі Посполитої – це сукупність шляхти, оскільки вона являлася активним носієм політичних прав і свобод. Поняття народ – це лише зібрання усіх мешканців певної території на культурно-етнічній основі. *Gentre Ruthenus, natione Polonus*, тобто походження руське (білоруське, українське), але нація польська, що співзвучне з певною лояльністю до уряду, його законів. На початку XIX ст.

польський нобілітет Галичини перефразував дану концепцію, вважаючи, що українці не мають інакших політичних прав, адже належать до польської нації,⁹⁵ але ж тоді поляки теж не мали соборної держави.

Синоди 1629 р. згодом, могли забезпечити для А. Киселя великі прерогативи в посиленні православної партії, особливо в роки міжкоролів'я після смерті Сигізмунда в 1632 р. А його промова на Сеймі 23 липня 1648 р., навіть стала причиною розповсюдження чуток, ніби А. Кисіль мав змогу стати кандидатом на корону від коаліції православних та протестантів⁹⁶.

Своїх політичних прав вимагали й козаки у 1632 р., коли просили дозволу приймати участь в обранні нового короля, адже вони є теж частиною держави. Натомість, отримали відповідь, що «нігті пальців рук і ніг теж є частиною тіла, але їх треба підрізати»⁹⁷.

Наприкінці 1640-х років деякі представники православного духовенства висловили концепцію, що Русичі Сарматії приєдналися до Поляків Сарматії, як рівний з рівним, як вільний з вільним⁹⁸. Ф. Сисин робить висновок, що Сармати Русі і Сармати Польщі були двома різними політичними націями. Насправді, А. Кисіль не вірив, що русини будуть захищати свої привілеї, через той факт, що православного нобілітету ставало все менше і менше. Але він помилявся, почалася революція⁹⁹.

Б. Хмельницький навіть виношував план змінити закони Речі Посполитої, з метою розширення повноважень новообраного короля Яна Казимира. Ф. Сисин спирається у цих тезах на лист Хмельницького до Яна Казимира від 15 листопада 1648 р. у праці І. Крип'якевича та І. Бутича (1961)¹⁰⁰.

Як вважає історик, дослідження Польського сейму зосереджується у Вроцлавському історичному центрі під керівництвом професора Владислава Чаплінського. Він описав діяльність польських сеймів в 1652 р., після білоцерківського договору (1955), а Люсія Чешік – досліджувала польський парламент 1649–1650 рр. Л. Чешік, на думку Ф. Сисина, знайшла два щоденники у Гданську, що присвячені подіям ратифікації Зборівської угоди 1649 р., причина – фінансові труднощі і небажання асигнувати кошти польського нобілітету, а також вплив Єжи Оссолінського¹⁰¹.

С. Охман звертає увагу на дві фракції стосовно вирішення революційних подій 1648 р. Тобто, промирна партія (Адам Кисіль, королівський канцлер Єжи Оссолінський) та як вона називає «гетьманська» партія (князь Ярема Вишневецький, литовський польний гетьман Януш Радзивілл, королівський віце-канцлер Анжей Лещинський). Пацифістська партія бажала продовжити разом з Б. Хмельницьким свої приготування проти Оттоманської Порти, а «гетьманська» фракція жаждала розправитися з козаками. С. Охман явно підтримувала у своїй праці «гетьманську» партію, критикує Б. Хмельницького, що він перетворився на ставленика мусульманства в Україні, підтримував контакти з Московією і Трансильванією проти центральної влади¹⁰². У документі, який наводить С. Охман №30 (1654 р.) відбувається порівняння Речі Посполитої з Іспанією, а України із Бельгією про можливість утворення незалежної держави, а Хмельницького порівнювали із Вільгельмом Оранським¹⁰³.

У рецензії на книгу А. Керстена, Ф. Сисин цитує його стосовно прошведської політики 1654–1656 рр. Б. Хмельницького, щоб поділити Річ Посполиту, які почалися через зраду Московії¹⁰⁴. Фахівець уточнює, що смерть Б. Хмельницького не завершила протистояння у Східній Європі, і не було відомо яку політичну форму обере козацьке керівництво у 1670-х роках¹⁰⁵.

Політична культура у Синописі підкреслювалася принципом єдиного «російського самодержавства». У Густинському літописі акцентувалося, ніби руське панство існує в

1672 р. як і 1072 рр.¹⁰⁶ Тобто, історичне писання 1620–1690 рр. намагалося показати усім суспільним станам їх спрямованість на основі релігійних та династичних модифікацій, але вони не змогли пояснити, на думку Ф. Сисина, поняття громадянства і вітчизни, оскільки не були представниками політичної нації, але їх справу продовжили козацькі літописи. Велике значення цих хронік у тому, що вони почали відкривати українському суспільству їх самоідентифікацію¹⁰⁷.

Т. Снайдер має цікаве висловлювання про роль козацтва у руйнуванні Речі Посполитої «Україна погубила Річ Посполиту, а Річ Посполита погубила Україну», тобто повстання Хмельницького і перехід нобілітету на бік козацтва поклав початок до послаблення, а в 1772–1795 рр. до загибелі Польсько-Литовського королівства. Запорозька Січ і Гетьманат здійснили новий поворот у самовизначенні про козацько-руську націю (Малоросія) і Україну як свою Державу-Батьківщину¹⁰⁸. На думку З. Когута, скасування гетьманських інституцій переконало багатьох малоросійських патріотів у тому, що вони – епігони країни та нації, яких не існує. Замість перерости у модерну малоросійську національну свідомість малоросійська ідентичність пішла шляхом дивного жалкування, який оплакував занепад малоросійської нації¹⁰⁹.

Варто підкреслити, що нація здатна існувати без держави. Держава має стати засобом, а не самоціллю. За словами В. Старосольського «Нація – це організм, а держава – це механізм». М. Костомаров і В. Липинський відзначали в українському характері домінування емоційності над волею¹¹⁰.

Отже, ми здійснили огляд у сфері концептів американсько-канадського історика Ф. Сисина. Зрозуміли, що генези утворення української нації варто шукати з ранньомодерної України (1569 – кінець XVIII ст). Утворення Запорозької Січі та проголошення Люблінської унії мали кардинальне значення для поступу української нації. По-перше, Запорозька Січ була могутнім елементом республіканського світогляду. По-друге, козацтво, Люблінська та Берестейська унії стали каталізаторами сублімації енергії українського етносу до нації, що виражається зростанням самосвідомості більшого числа рутенів (українців) за права Вітчизни, а також клапан від деградації з боку Степу та католицизму. Нарешті, цей динамічний рух із теоретичного рівня національної свідомості втілюється на державно-політичний з поширенням Української революції 1648 р. Тобто, враховуючи вищенаведені аргументи можемо стверджувати, що поділ рутенської (українсько-білоруської) ідентичності у 1569 р., з іншого боку означав возз'єднання українських воєводств в одній державі. 1655 р. у царському титулі з'являється прикладка «Біла Русь»¹¹¹. На думку Франка Сисина культурна єдність між українськими та білоруськими землями зберігалася до кінця XVII ст. Ознакою іншування українців в порівнянні з іншими східнослов'янськими етносами стали Запорозьке козацтво і Гетьманщина, а також їх самосвідомість, виражена у козацьких хроніках.

Із плином сучасного політичного життя стає зрозуміло, що після референдуму 1991 р. сформувалася суверенна поліетнічна українська нація. Поступово, з часів «Помаранчевої революції» (2004), вона перетворюється у громадянську націю, оскільки все більша кількість громадян усвідомлюють свої демократичні права та участь в політичному житті України.

Annotation

In this article F. Sysyn's publications in «Harvard Ukrainian Studies» have analyzed. Attention is underlined on constitutional elements of Ukrainian national identity, especially its genesis from Early Modern era.

- ¹ *Pritsak O., Shevchenko I.* A Note from editors // Harvard Ukrainian Studies. – 1977. – Vol. 1, no. 1. – P. 5–6.
- ² *Пасічник У.* Пошанування д-ра Франка Сисина // CIUS Press Release. – 14 січня 2008. – С. 1–3; *Sysyn F.E.* Adam Kysil and the Synods of 1629: An Attempt at Orthodox-Uniate accommodation in the Reign of Sigismund III // Harvard Ukrainian Studies. – 1979–1980. – Vol. 3–4, no.2. – P. 826. Франк Сисин народився 2 листопада 1947 р. у Кліфтоні, штат Нью-Джерсі. Він розпочав свою наукову кар'єру в Принстонському університеті, в якому він 1968 р. здобув ступінь бакалавра у Школі суспільних і міжнародних відносин ім. Вудро Вільсона. Ступінь магістра з історії дослідник отримав у Школі славистики Лондонського університету у 1969 р. Згодом Ф. Сисин отримав ступінь доктора філософії (Ph. D) у 1979 р.: "Adam Kysil, Statesman of Poland-Lithuania: A Case Study in the Commonwealth's Rule of the Ukraine" Ph.D. diss., Harvard University, 1979. Головні публікації, окрім досліджених у даній статті: *Sysyn F.* The Problem of Nobilities in Ukrainian Past: The Polish Period, 1569–1648 // Rethinking of Ukrainian History / Ed. by Ivan L. Rudnytsky. Edmonton. 1981. – P. 29–102.; *Sysyn F.E.* Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil 1600–1653. – Cambridge: Harvard University Press, 1985. – 406 p.; *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Український історичний журнал. – 1995. – №4. – С. 67–76; *Kappeler A., Kohut Z., Sysyn F.* Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian encounter, 1600–1945. — Edmonton; Toronto, CIUS Press. – 2003. – 381 p.
- ³ *Sysyn F.E.* Constructing and Reconstructing Nations: Reflections on Timothy Snyder's Contribution to the Ukrainian Case // Harvard Ukrainian Studies. – 2001 [published 2005]. – Vol. 25, no. 3–4. – P. 289.
- ⁴ *Idem.* The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity // Harvard Ukrainian Studies [далі. – HUS]. – 1990. – Vol. 14, no. 3–4. — P. 604.
- ⁵ *Idem.* Op. cit. // HUS. – 2001 [published 2005]. – Vol. 25, no. 3–4. – P. 291.
- ⁶ *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1990. – Vol. 14, no. 3–4. – P. 593.
- ⁷ *Ibid.* — P. 594.
- ⁸ *Idem.* A Contemporary Account of the Causes of the Khmel'nyts'kyi Uprising // HUS. – 1981. – Vol. 5, no.2. – P. 246.
- ⁹ *Ibid.* – P. 251.
- ¹⁰ *Idem.* Peter Mohyla and the Kiev Academy in Recent Western Works: Divergent Views on Seventeenth—Century Ukrainian Culture // HUS. The Kiev Mohyla Academy. – 1984. – Vol. 8, no. 1–2. – P. 174.
- ¹¹ *Idem.* Seventeenth—Century Views on the Causes of the Khmel'nyts'kyi Uprising: An Examination of the "Discourse on the Present Cossack or Peasant War" // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.431.
- ¹² *Idem.* [Review of] Zapiski inostrantsev kak istochnik po istorii osvoboditel'noi voiny ukrainskogo naroda, 1648–1654 gg. By *Ju. A. Mytsyk.* Dnipropetrovsk. Ministerstvo vysshego i srednego spetsial'nogo obrazovaniia SSSR. Dnepropetrovskii ordena Trudovogo Krasnogo Znameni gosudarstvennyi universitet imeni 300-letia vossoedineniia Ukrainy s Rossiei. 1985. 83 pp. 0.75 rub. // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.1–2. – P. 257.
- ¹³ *Idem.* [Review of] Pisma polityczne z czasow panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. Publicystyka–Eksorbitancje–Projekty–Memoriały, volume 1, 1648–1660. Compiled by *Stefania Ochmann–Staniszewska.* Wrocław, Warsaw, Cracow, Gdańsk, Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989. xii, 265 pp. 1500 zł. // HUS. – 1991. – Vol. 15, no.3–4. – P. 453.
- ¹⁴ *Idem.* [Review of] Na dalekiej Ukrainie: dzieje kozaczyzny do 1648 roku. By *Władysław Serczyk* Cracow and Wrocław: Wydawnictwo Literackie [1984]. 373 pp., 51 pp. illus. 280 zi. // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.1–2. – P. 210.
- ¹⁵ *Idem.* Op. cit. // HUS. – 2001 [published 2005]. – Vol. 25, no. 3–4. – P. 282.
- ¹⁶ *Idem.* Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690 // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.3–4. – P. 402–404.
- ¹⁷ *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.457.
- ¹⁸ *Idem.* Regionalism and Political Thought in Seventeenth—Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // HUS. – 1982. – Vol. 6, no. 2. – P. 176.
- ¹⁹ *Idem.* Adam Kysil and the Synods of 1629: An Attempt at Orthodox—Uniate accommodation in the Reign of Sigismund III // HUS. – 1979–1980. – Vol. 3–4, no.2. – P. 826.
- ²⁰ *Idem.* Op. cit. // HUS. – 1982. – Vol. 6, no. 2. – P. 178.
- ²¹ *Idem.* A Contemporary Account of the Causes of the Khmel'nyts'kyi Uprising // HUS. – 1981. – Vol. 5, no.2. – P. 252.

- ²² *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no.2. – P. 252.
- ²³ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.3–4. – P. 404–405.
- ²⁴ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1982. – Vol. 6, no. 2. – P. 168–169.
- ²⁵ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1982. – Vol. 6, no. 2. – P. 185.
- ²⁶ *Ibid.* – P. 176.
- ²⁷ *Ibid.* – P. 177.
- ²⁸ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.3–4. – P. 406–407.
- ²⁹ *Idem*. The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity // HUS. – 1990. – Vol. 14, no. 3–4. – P. 603.
- ³⁰ *Idem*. [Review of] Perodrukar Ivan Fedorov ta joho poslidovnyky na Ukrajinu XVI – persha polovyna XVII st.: Zbirnyk dokumentiv. Holovne arxivne upravlinnja pry Radi ministriv Ukrainy, koji RSR. Central’nyj deravnyj istorynyj arxiv URSR u L’vovi. Kiev: «Naukova dumka» 1975. 341 pp// HUS. – 1977. – Vol. 1, no. 1. – P. 135.
- ³¹ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1990. – Vol. 14, no. 3–4. – P. 597.
- ³² *Idem*. Seventeenth-Century Views on the Causes of the Khmel’nyts’kyi Uprising: An Examination of the “Discourse on the Present Cossack or Peasant War” // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.441.
- ³³ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.447.
- ³⁴ *Ibid.* – P. 455.
- ³⁵ *Ibid.* – P. 457.
- ³⁶ *Ibid.* – P. 459.
- ³⁷ *Idem*. Peter Mohyla and the Kiev Academy in Recent Western Works: Divergent Views on Seventeenth-Century Ukrainian Culture // HUS. The Kiev Mohyla Academy. – 1984. – Vol. 8, no. 1–2. — P. 177.
- ³⁸ *Ibid.* – P. 180.
- ³⁹ *Ibid.* – P. 184.
- ⁴⁰ *Ibid.* – P. 186.
- ⁴¹ *Idem*. Op. cit. // HUS. The Kiev Mohyla Academy. – 1984. – Vol. 8, no. 1–2. – P. 187.
- ⁴² *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.3–4. – P. 393–394.
- ⁴³ *Ibid.* – P. 408–410.
- ⁴⁴ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1990. – Vol. 14, no. 3–4. – P. 600.
- ⁴⁵ *Idem*. [Review of] Pisma polityczne z czasow panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. – P. 451.
- ⁴⁶ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 2001 [published 2005]. – Vol. 25, no. 3–4. – P. 281, 285.
- ⁴⁷ *Ibid.* – P. 282.
- ⁴⁸ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.457.
- ⁴⁹ *Idem*. Op. cit. // HUS. The Kiev Mohyla Academy. – 1984. – Vol. 8, no. 1–2. – P. 159.
- ⁵⁰ *Ibid.* – P. 160.
- ⁵¹ *Ibid.* – P. 161.
- ⁵² *Ibid.* – P. 162.
- ⁵³ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.3–4. – P. 400.
- ⁵⁴ *Ibid.* – P. 410–412.
- ⁵⁵ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1990. – Vol. 14, no. 3–4. – P. 605.
- ⁵⁶ *Ibid.* – P. 607.
- ⁵⁷ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.433; 453.
- ⁵⁸ *Ibid.* – P.444–445.
- ⁵⁹ *Ibid.* – P. 446; 462–463.
- ⁶⁰ *Ibid.* – P.451.
- ⁶¹ *Ibid.* – P.450.
- ⁶² *Ibid.* – P.465–466.
- ⁶³ *Idem*. [Review of]. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza W. 1649 R. By *Stefania Ochmann*. Acta Universitatis Wratislaviensis, 705; Historia, 45. Wroclaw, 1985. 270 pp. 285 zł. // HUS. – 1987. – Vol. 11, no.1–2. – P. 251.
- ⁶⁴ *Idem*. [Review of] Opozycji. By *Adam Kersten* Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1988. 685 pp. 1600 zł. // HUS. – 1991. – Vol. 15, no.1–2. – P. 212.
- ⁶⁵ *Idem*. Op. cit. // HUS. The Kiev Mohyla Academy. – 1984. – Vol. 8, no. 1–2. – P. 162.
- ⁶⁶ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.3–4. – P. 412–414.
- ⁶⁷ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.436.
- ⁶⁸ *Idem*. Op. cit. // HUS. The Kiev Mohyla Academy. – 1984. – Vol. 8, no. 1–2. – P. 171.

- ⁶⁹ *Idem*. [Review of] O tolerancję dla zdominowanych: polityka Wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV. By *Jan Dziegielewski*. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. 300 pp., 25 plates. 280 zł. // HUS. – 1990. – Vol. 14, no.1–2. – P. 192.
- ⁷⁰ *Idem*. [Review of] O tolerancję dla zdominowanych: polityka Wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV... – P. 193–194.
- ⁷¹ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.437.
- ⁷² *Ibid.* – P.462–463.
- ⁷³ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1979–1980. – Vol. 3–4, no.2. – P. 832.
- ⁷⁴ *Ibid.* – P. 835.
- ⁷⁵ *Ibid.* – P. 836.
- ⁷⁶ *Ibid.* – P. 839.
- ⁷⁷ *Ibid.* – P. 840.
- ⁷⁸ *Ibid.* – P. 837; 841.
- ⁷⁹ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.438.
- ⁸⁰ *Idem*. Op. cit. // HUS. The Kiev Mohyla Academy. – 1984. – Vol. 8, no. 1–2. – P. 164.
- ⁸¹ *Ibid.* – P. 171.
- ⁸² *Ibid.* – P. 167.
- ⁸³ *Ibid.* – P. 169.
- ⁸⁴ *Ibid.* – P. 166.
- ⁸⁵ *Ibid.* – P. 174.
- ⁸⁶ *Ibid.* – P. 175.
- ⁸⁷ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no.2. – P. 248; *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.439.
- ⁸⁸ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.443.
- ⁸⁹ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.3–4. – P. 415–416.
- ⁹⁰ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 2001 [published 2005]. – Vol. 25, no. 3–4. – P. 288; *Idem*. Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine... – P. 169.
- ⁹¹ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 2001 [published 2005]. – Vol. 25, no. 3–4. – P. 288.
- ⁹² *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.454.
- ⁹³ *Ibid.* – P.454.
- ⁹⁴ *Ibid.* – P.435.
- ⁹⁵ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 2001 [published 2005]. – Vol. 25, no. 3–4. – P. 286–287.
- ⁹⁶ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1979–1980. – Vol. 3–4, no.2. – P. 842; *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.442.
- ⁹⁷ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no. 4. – P.448.
- ⁹⁸ *Ibid.* – P.465–466.
- ⁹⁹ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1982. – Vol. 6, no. 2. – P. 184.
- ¹⁰⁰ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no.2. – P. 245.
- ¹⁰¹ *Idem*. [Review of] Sejm Warszawski w 1649/50 roku... – P. 123–124.
- ¹⁰² *Idem*. [Review of]. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r.... – P. 250.
- ¹⁰³ *Idem*. [Review of] Pisma polityczne z czasow panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668... – P. 451.
- ¹⁰⁴ *Idem*. [Review of] Opozycji. By *Adam Kersten*... – P. 214–216.
- ¹⁰⁵ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1981. – Vol. 5, no.2. – P. 246.
- ¹⁰⁶ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 1986. – Vol. 10, no.3–4. – P. 418–421.
- ¹⁰⁷ *Ibid.* – P. 422–423.
- ¹⁰⁸ *Idem*. Op. cit. // HUS. – 2001 [published 2005]. – Vol. 25, no. 3–4. – P. 290.
- ¹⁰⁹ *Козум З.* Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 20, 98–99.
- ¹¹⁰ *Кресіна І.О.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: [Етнополітологічний аналіз]. (Монографія). – К., 1998. – С. 194; 241.
- ¹¹¹ *Плохій С.* Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С. 415.